

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЇ ПРИРОДНОЇ МОНОПОЛІЇ

І. Гнилякевича

Львівський національний університет ім. Івана Франка
79008 м. Львів, проспект Свободи 18

В статті розглянуто еволюцію поглядів щодо трактування суті природних монополій. Такі ринкові структури формувалися не лише внаслідок технологічних особливостей виробництва певних товарів та послуг, а й як наслідок дії інституціональних чинників, що призводять до спотворення конкурентних відносин.

Ключові слова: монополізм, монополія, природна монополія, інституціональний монополізм.

З переходом до ринкової системи господарювання посилюється увага держави і суспільства до діяльності суб'єктів природних монополій. В руках останніх зосереджені життєво необхідні ресурси, як для окремого громадянина, так і для економіки країни в цілому. За таких умов актуальним є дослідження особливостей функціонування суб'єктів природних монополій в сучасних умовах господарювання. Звідси виникає необхідність з'ясування суті поняття монополія та природна монополія зокрема.

“Монополізм” — поняття змінне, діалектичне. Так, в міру наближення до ринкових відносин, відбувається модифікація звичних структур і на зміну традиційним монополіям приходять нові.

Монополія являє собою виключне право, що надається державі, підприємству, організації, фізичній особі на здійснення якої-небудь діяльності. В той же час монополія — це концентрація виробництва, об'єднання технологічних, інтелектуальних та фінансових ресурсів.

Звідки ж беруться монополії? В економічній літературі існують різні думки з цього приводу. Одні звинувачують державу, яка, з одного боку, сама організовує монополії (адміністративні) і провокує до цього підприємців, а з другого — своєю бездіяльністю дозволяє їм створити і використовувати монополієне становище. Тобто, монополізм тут розуміється не як притаманний ринковому господарству, а як випадковий процес. Інші розглядають монополії, як природне явище, яке виникає в процесі розвитку ринкових структур.

Адміністративна монополія, в свою чергу, виникає внаслідок дії державних органів. З одного боку, це надання одній або декільком фірмам виключного права на виконання певного роду діяльності. З іншого боку, це організаційні структури для державних підприємств, коли вони об'єднуються і підпорядковуються різним главам, міністерствам, асоціаціям.

Економічна монополія є найпоширенішою. Саме її при розгляді проблеми монополізму найбільше торкаються в економічній літературі. Її поява зумовлена економічними причинами, вона виростає на базі закономірностей господарського розвитку. Ці причини пов'язані передусім зі змінами в технологічному способі виробництва.

До завоювання підприємцями монополієного становища на ринку ведуть два основні шляхи:

– концентрації виробництва, тобто зосередженні засобів виробництва, працівників та обсягів виробництва на крупних підприємствах.

– укладання між собою угоди (гласні, мовчазні, таємні), які й зараз є однією з найхарактерніших рис монополізації економіки. Такі угоди призводять до створення різних форм монополій.

Існує також інший шлях, внаслідок якого монополії виникають набагато швидше, ніж внаслідок концентрації. Мається на увазі централізація виробництва і капіталу, тобто добровільне об'єднання компаній або поглинання фірмами-переможцями банкрутів.

Більш реалістичною виглядає інша точка зору, яка стверджує, що монополістичні утворення є закономірними. Англійський економіст А. Пігу, який є одним з прихильників таких поглядів, у свій час писав, що “монополістична влада не виникає випадково”. [11, С.318] Вона є логічним завершенням ринкової стратегії підприємців. Ще Адам Сміт сформулював принцип економічної вигоди, який не дає спокою підприємцям, а змушує їх постійно шукати нових і нових можливостей до збільшення своїх прибутків. І однією з найбільш бажаних таких можливостей є досягнення монополієного становища. [7, С.206]

Історично „природність” монополії розглядалась з економічної точки зору таким чином, що конкуренція в низці галузей була б руйнівною, а ресурси конкурентів були б витрачені марно, якби існувало декілька підприємств в галузі.

Теорія природної монополії має відносно тривалу історію. Природна монополія виникла внаслідок об'єктивних причин. Вона відбиває ситуацію, коли попит на даний товар чи послугу найкраще задовольняється однією або декількома фірмами. В основі такої ринкової структури лежать особливості технології виробництва та обслуговування споживачів. Тут конкуренція неможлива і небажана.

К.Маркс до основних видів монополій відносив: природну, випадкову та таку яка впливає із самого способу капіталістичного виробництва.

Під природною монополією, Маркс розумів, монополію яка виходить із природної переваги в зв'язку з монопольним володінням особливо сприятливими факторами виробництва.[10, С.311]

Вперше різницю між штучною і природною монополіями визначив у 1848 році завершувач класичної політичної економії Джон Стюарт Міль: штучна монополія створюється державою, статус якої закріплюється законодавчими актами, а її можлива ліквідація сприятиме зростанню національного багатства. На відміну від неї, природна монополія функціонує як результат об'єктивного розвитку продуктивних сил у певних сферах економіки, незалежно від зусиль держави і закону. [3, С.43]

Теорія природної монополії як самостійна склалась під впливом ідей класичної школи, що набули розвитку в рамках неокласичного напрямку. У цьому контексті слід виокремити роботи видатних економістів А. Маршалла та Дж. Кларка, в яких чи не вперше було дано комплексний теоретичний аналіз природної монополії. До такого типу зараховані монополії, які залежать від характеру довгострокових витрат виробництва продукції в певній галузі, співвідношення між середніми та граничними витратами. Такі галузі характеризуються зниженням середніх витрат при зростанні обсягів виробництва, високим рівнем постійних витрат, перевищенням середніх витрат над граничними, спадною еластичною кривою пропозиції. Монополія в цих галузях може бути бажаною для суспільства, оскільки забезпечує порівняно з конкурентними умовами нижчий рівень витрат і відповідно нижчий рівень цін за більш високого обсягу випуску. Зокрема А.Маршалл зазначав, що „еластичність пропозиції товару, яка узгоджується із законом зростаючої віддачі від масштабу виробництва... для довгострокових періодів теоретично безмежна”.[4, С.382]

Отже, природна монополія традиційно пов'язується з наявністю позитивного ефекту з масштабу виробництва, який дозволяє одній фірмі забезпечувати увесь ринок, маючи більш низькі витрати на одиницю продукції, в порівнянні з конкуруючими між собою фірмами. Класичним прикладом чого є різні види виробничої інфраструктури, де висока частка постійних витрат виробництва.

Традиційно, в сучасній економічній літературі, природною монополією вважається галузь, якщо мінімальні витрати виробництва досягаються при виробництві певного товару або наданні певних послуг лише однією фірмою. Характерним прикладом є виробництво одного найменування товару, коли довгострокові середні витрати знижуються при зростанні обсягів його випуску. [2, С.149]

Розмірковуючи над проблематикою поняття природна монополія, варто звернути увагу також на ідеї, які розроблялись у межах теорії суспільного добробуту, а саме: [3, С.45]

- Для споживачів вигідно, коли деякі види послуг, яким притаманні певні характеристики, виробляються однією фірмою, оскільки при цьому послуги споживачам надаються за меншою ціною і їм зручно укласти договір;
- Ціни в таких галузях необхідно встановлювати відповідно до суспільної корисності; як правило, ціни на відповідні види послуг є субсидованими, підтримуються і регулюються на певному рівні державою;
- Результати діяльності цих галузей, як правило, не знаходять повного відображення в цінах на продукцію і послуги; більша частина ефекту виявляється не прямо, а опосередковано, в результатах діяльності інших галузей.

Як випливає з вищесказаного, в контексті своїх основних постулатів теорія суспільного добробуту, як і вся неокласична теорія, виносить за рамки загального правила природну монополію як явище, яке має специфічні відмінності від інших монопольних утворень.

Низку вагомих аргументів на користь природної монополії знаходимо і в теорії недосконалої конкуренції. У роботах видатних економістів Е.Чемберліна „Теорія монополістичної конкуренції” і Дж. Робінсон „Економічна теорія недосконалої конкуренції”.

Зокрема, Джоан Робінсон розглядала природну монополію, як вид господарської діяльності, де економічно ефективна концентрація може відбуватися лише в умовах захисту від руйнівної конкуренції. Автор виокремила галузі, де конкуренція принципово через технологічні особливості (у першу чергу через масштаб виробництва) неможлива.[12, С.30]

Таким чином, усталене розуміння основної причини виникнення природної монополії, яка зумовлена економією від масштабу виробництва, сформувалось і закріпилась в західній економічній науці в ХХ ст. і не спростовувалось економістами протягом багатьох десятиліть.

Однак в останні роки в економічній літературі були запропоновані інші підходи до трактування природної монополії. Так, Томас ді Лоренцо доводить, що природна монополія це міф, економічна фікція. На прикінці ХІХ – на початку ХХ ст. в інфраструктурних галузях мала місце запекла конкуренція, що не подобалося саме виробникам. Тому вони домоглися від урядів надання їм монопольного статусу, а потім, за підтримки ряду видатних економістів, було сконструйовано обґрунтування цієї монополізації. Те, що вважається природною монополією, виступає з цих позицій як результат антиконкурентного державного втручання. [6, С.81]

На підтримку усього вищесказаного варто навести приклад галузей які в США не відносяться до природних монополій, а в Україні та в країнах Європи вважаються традиційно природною монополією. Зокрема, газопроводи, що здійснюють транспортування газу не вважаються суб'єктами природної монополії. У США існують спотовий і ф'ючерсний ринки газу „з низькими цінами на газ, відносно відкритим і взаємопов'язаним контрактним ринком на право використання газопроводів і газосховищ”.[5, С.104]

Неминучість і доцільність централізованого (не означає неодмінно державного) управління горизонтально інтегрованої галузі являються в кожному випадку предметом аналізу і обґрунтування. В США обговорюється і

переглядається навіть рівень раціональної вертикальної інтеграції технологічно суміжних виробництв в єдиному національному комплексі.

Варто також зазначити, що природна монополія формувалась переважно в державному секторі розвинутих країн, і головна причина їх виникнення полягає в можливості перекласти великі інвестиційні видатки, які не можуть окупитися в короткий період, на державний бюджет. Іншими словами, поява природної монополії окрім всього іншого передбачала розподіл тягаря первинних витрат на створення загальної інфраструктури індустріального господарства на всіх суб'єктів цього господарства, внесок яких акумулюється через податки. Коли процес створення відповідних галузей виявився в загальному завершеному, розробляються методи передачі їх в приватну власність і формуванню в них конкурентного середовища.[5, С.105]

При трактуванні природної монополії як економічної фікції, варто звернути увагу на „змішання” двох різноступеневих процесів – природного монополізму та інституціонального монополізму. Останній породжений інститутами і виявляється насамперед у створенні нерівних умов конкуренції для її учасників, аж до повного усунення конкуренції.

Природний монополізм нерідко супроводжується виникненням і розвитком елементів інституційного монополізму. У цьому розумінні природний і інституційний монополізм дійсно можуть бути тісно пов'язані між собою. Але цей взаємозв'язок не може бути підставою для ототожнення зовсім різнорідних типів монополізму, один з яких детерміновано технологічно, а інший – пов'язаний з надмірним втручанням держави в економіку. Саме звідси і походить концепція „міфу про природну монополію”. [8, С. 43]

Принципові відмінності між природним і інституціональним монополізмом визначають необхідність ефективної конкурентної політики, яка в свою чергу вимагає послідовного викорінювання всіх проявів інституціонального монополізму, включаючи і ті його елементи, що складаються в інфраструктурних галузях як „паразитична” надбудова над природним монополізмом.

Подекуди до природних монополій відносять високо концентровані виробничі системи, які використовують або випускають рідкісні в природі або унікальні речі, наприклад, алмазодобувні компанії, вугледобувні шахти, газодобувні підприємства тощо. Вугле-, газо-, нафто-, мінерало-, алмазодобувні, енергогенеруючі підприємства навіть при дуже значних їхніх розмірах і крупно концентрованих масштабах не є суб'єктами природних монополій тому, що у виробництві своїх товарів економію від масштабів виробництва вичерпують значно раніше, ніж буде задоволений весь ринковий попит на даний товар в суспільстві. Причина криється в здатності цих товарів до накопичення і складування – саме від цього залежить характер кривої середніх витрат на ці товари. На думку дослідника Малахової Н.Б. не є природними монополіями порти та аеропорти, бо співвідношення постійних та змінних витрат не забезпечує позитивний ефект від масштабу, і монополізм не є неминучим. Властивості виключності в привласненні та конкурентності в споживанні їхніх послуг витримують точно так, як будь-які приватні блага, а капіталомісткість прав доступу до портового обладнання викликає в кривій середніх витрат одного підприємства глобальний мінімум і техніко-економічну можливість існування товарних конкурентів.

На цей час об'єктами природних монополій виступають капіталомісткі складні інженерно-технічні комунікаційні мережі підприємств, з яких могли б продавати права доступу до них для магістрального переміщення речей, сигналів або людей. Їхня капіталомісткість та спеціалізованість первинних інвестицій забезпечує великі масштаби товарного випуску при дуже малих граничних витратах в процесі експлуатації завдяки всім тим властивостям які притаманні послугам з продажу прав доступу до мереж. Тільки ці послуги потребують чисто монопольної організації свого ринкового функціонування, на ринках всіх інших товарів суспільно вигідні конкурентний спосіб упорядкування і змагальність товаровиробників. [9, С.19]

Відповідно до українського законодавства, зокрема, закону „Про природні монополії” останні визначаються, як стан товарного ринку, при якому задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва (у зв'язку з істотним зменшенням витрат виробництва на одиницю товару в міру збільшення обсягів виробництва), а товари (послуги), що виробляються суб'єктами природних монополій, не можуть бути замінені у споживанні іншими товарами (послугами), у зв'язку з чим попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на ці товари (послуги), ніж попит на інші товари (послуги).[1, С.1]

До сфери діяльності суб'єктів природних монополій даний закон відносить наступні види діяльності: транспортування нафти і нафтопродуктів трубопроводами; транспортування природного і нафтового газу трубопроводами та його розподіл; транспортування інших речовин трубопровідним транспортом; передачі та розподілу електричної енергії; користування залізничними коліями, диспетчерськими службами, вокзалами та іншими об'єктами інфраструктури, що забезпечують рух залізничного транспорту загального користування; управління повітряним рухом; централізованого водопостачання та водовідведення; централізованого постачання теплової енергії; спеціалізованих послуг транспортних терміналів, портів, аеропортів за переліком, який визначається Кабінетом Міністрів України.[1, С.2]

Таким чином, у сучасній економічній науці сформувались нові підходи до трактування природних монополій. Такі ринкові структури формувалися не лише внаслідок технологічних особливостей виробництва певних товарів та послуг, а й як наслідок дії інституціональних чинників, що призводять до спотворення конкурентних відносин.

1. Закон України «Про природні монополії» від 20.04.2000р. - №1682-III. – Доступний з: <http://www.rada.gov.ua>
2. Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка // За ред. С.Панчишина, і П.Островерха. Книга 1. – К.: Знання, 2006. –с. 723
3. Базилевич В.Д., Филюк Г.М. Природні монополії. К.: Знання, 2006. – с.367
4. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М.: Дело ЛТД, 1992. – с.382
5. Гольденберг И.А. Проблемы институциональной реформы и регулирование естественной монополии // Проблемы прогнозирования, 2002, № 2. МАИК «Наука/Интерпериодика» Москва 2002. – с. 98-119
6. Ді Лоренцо Т. Міф про «природну монополію» // ЕКО. – 2001. - №4. – с.81-98
7. Злупко С.Л. Історія економічної теорії: Підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2005. – с.719
8. Костусев О. Природна монополія як об'єкт конкурентної політики // Конкуренція, 2004, № 2(11). – с. 42-46
9. Малахова Н.Б. Природні монополії: сутність та інституціоналізація системи державного регулювання // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения 2-е изд. Т.2. С.311
11. Пегу А. Экономическая теория благосостояния. – Т.1. – М.: Прогрес, 1985. – С.318-338
12. Стадницький Ю.І., Кривуцький В.В. Причини виникнення та існування природних монополій // Актуальні проблеми економіки, 2003, № 10(28). – с. 25-40

EVOLUTION OF NATURAL MONOPOLIES THEORY

I. Hnyliakevych

Ivan Franko National University of Lviv

The evolution of looks is considered in relation to interpretation of essence of natural monopolies in the article. Such market structures were formed not only as a result of technological features of production of certain goods and services but also as a result of action of institutional factors.

Key words: monopolism, monopoly, natural monopoly, institutional monopolism.